

HOVA LETTEK AZ ÍRÁSTUDÓK? Rembrandt és Chagall rabbijai

Hommage à dr. Gábor László (1912–1990)

DOI 10.35402/kek.2024.5.14

Az ókori héber és arám nyelvben a rabbi, az *írástudó* megszólítása: uram. Hogy az ókori kultúrában milyen nagy volt az írástudók tisztelete, méltósága, mi sem bizonyítja jobban, mint az óbabilóniai (i. e. 2500–2000) és az egyiptomi írnokszobrok, ezeknek az írástudó figuráknak tekintélyt sugárzó megjelenítése.

Az ókori zsidó nép szétszóródása után, a Krisztus utáni 1. század vége felé a rabbi szó elvesztette eredeti jelentését, és a törvénytudók megszólítása lett. A rabbik írástudók és törvénytudók, nem pedig papok. A papok (héber megfelelője kohen, Jahve papjait gyakran levitáknak nevezték) az istentisztelet szolgálói, az áldozat bemutatói, az Ige hirdetői, s így a hatalom szószólói. A rabbik szinte szemben álltak velük, ők a néppel közvetlenebb kapcsolatot tartó, de hatalmi befolyásra is szert tevő értelmiségiek (lásd pl. „vének tanácsa”). A rabbi nem igehirdető, nem kinyilatkoztató próféta. Persze a szerepek egymásba fonódhatnak. Jeremiás és Ezékiel pap volt. S ha a modern Európa kezdetekor (Németalföld, Rembrandt történeti ideje) és a polgári Európa megkérdőjelezésének korszakában (Chagall 20. százada) már egybemosódik is a rabbi és a pap szerepköre, a festők – s az Ó- és Újszövetségben járatos festménynézegetők és bibliaolvasók – számára a rabbi megjelölés hordoz még valami többletet.

Rembrandt református hite és a puritán mennonitákhoz tartozása megnyilvánul az ószövetségi zsidóság iránti érdeklődésében. A mennoniták demokratizmusa az istentiszteletben (nem papok vezetik az istentiszteletet, hanem egy-egy hívó olvas fel a Szentírásból a többiek okulására) magához vonzza az alsóbb értelmiségi rétegeket, a szabadgondolkodókat és a hivatalos politikával elégedetleneket. A kálvinista ortodoxia kihívásnak is érezte létüket – Rembrandtot viszont csatlakozásra ösztönözte. Amszterdamban a zsidónegyedben lakott, és az ott élőköt használta modellként, olyannyira, hogy gyanúba keveredett: hátha ő maga is zsidó. A zsidósághoz mindenekelőtt az Ószövetség kötötte, s az a vallásosság, amely a kortársak talmi hitével szemben a gyökerekhez fordult, annak reményében, hogy ott rátalál a tiszta értékekre. A zsidók

között morális erőre lett, a mindennapi zsidó arckokban felfedezte a szimbólummá emelhető Salamont és Dávidot, Jóbót és Jákobot. És a rabbikat, az írástisztelőket és a törvénytudókat, a gondolkodókat, a meditatív, elmélyült embereket, a földi hívságoktól elfordulókat. Rembrandt rabbijai a kor tudósai, méltóságteljesek és fegyelmezettek, karitatív lények. Spinoza és Descartes kortársai, Erasmus közvetlen utódai, Bacon, Newton elődei. Fénylő intellektusú természetbúvárok, a lélek s a szellem ismerői. A holland polgári aranykor rövidlátó újjgazdagjainak fölébe növe az egyetemes polgári kultúra buktatóinak, csapdáinak megsejtői, az értelmiségi lét szószólói, a modern értelmiségi életforma megalapozói.

Rembrandt rabbijai teljesítik ki azt a szemléletet, amit Dürer 1526-ban készített *Jeromos a cellában* rézkarcán és Holbein 1516-ban festett *Erasmus*-portréján fogalmaz meg: az értelmiségi a szellemi alkotásra koncentrálnak, a világtól, a külső, zajos eseményektől elforduló életvitelt alakít ki. Hisz a tudásban, bízunk a gondolat közvetíthetőségében, az értelmes beszéd energiájában. Rembrandt betéve tudta a Bibliát, mint egy rabbi, járatos volt a szent szövegekben. A korai bibliafordítók is kötelességüknek érezték, hogy megtanuljanak héberül, s amiként valamirevaló, magára adó református pap ma is beszél az Ószövetség nyelvét, Rembrandt is törekedett arra, hogy eredetiben ismerje a korabeli történeteket. Járt az amszterdami zsinagógákat, a zsidók látogatta helyeket, kereste a zsidók barátságát, mert közelségükben, szokásaikat figyelve, nyelvüket hallgatva olyan jelenségekre, jelzésekre találhatott, amelyek közelebb vitték az ószövetségi ember és Istene kapcsolatának megértéséhez. Rembrandt kitűnő társadalomtudós volt, etnográfus, szociológus, mint természettudós kortársa, sorstársa, Spinoza. Ma résztvevő megfigyelésnek hívjuk a módszert, amellyel dolgozott, és dokumentumelemzésnek, ha értelmezzük (fénykép még nem lévén, megszámlálhatatlan mennyiségű rajzot csinált, legalább olyan hiteleseket, mint bármelyik felvétel).

Nemcsak az emberi lélekről és a társas kapcsolatokról tudott sokat, hanem a vallás mi-benlétéről, a vallásosság természetrajzáról is. Dürer *Jeromosa* a 16. század elején új értelmiségi

magatartást honosított meg. Azóta is érvényben lévő arra az örökké visszatérő dilemmára, hogy mit tehet egy széles látókörű európai a politikai csatározások idején: dolgozik, és belül szabad marad. A Dürer korabeli vallásháborúk ugyanis addig szokatlan állapotba kényszerítik az értelmiségit: intellektuális elzárkózásba, magányba. Rembrandt rabbijai azonban tudatosan vállalják ezt. Szomorú távolságtartással, a látóképesség birtokában, s ugyanakkor erőteljes ottléttel, azonosulva a folyamatokkal, a változásokkal.

Racionalizmus és hit belső egyensúlya: mértékletesség, okosság, puritanizmus – e rabbiportrék olyan emberi tulajdonságok megjelenítői, amelyek a reformátor, protestáns 17. századi Németalföldön a legelismertebb erények. Említettem már a zsidókhoz vonzódó Rembrandt kapcsolatát a legszigorúbb protestáns szekták egyikével, a mennonitákkal. A zsidók által kitagadott zsidó Spinoza is hozzájuk tartozott, s miközben a szekta tagjai például vallási okokból megtagadták a katonai szolgálatot, nélkülözhetetlen szerepet tölthettek be az ipari fejlődésben, az innovációban. Szigorú életszabályok korlátozták cselekvési terüket: jámborak, szabadok és kitűnő kereskedők voltak. Rendkívül vallásosak, számos dologban konzervatívok és egyben mozgékony szelleműek, az anyagi dolgokra kifinomultan érzékenyek – mint a közhiedelem szerint a zsidók általában. Szerepkörük sok tekintetben hasonlított a zsidókéra (Max Weber írja *A protestáns etikában*, hogy Babilóniában a zsidóknak volt hasonló társadalmi funkciójuk, mint a protestáns szektáknak a polgárosodó Németalföldön). Amszterdamban a 17. században több mint 20 ezer zsidó élt, 1612-ben (Rembrandt ekkor hatéves) feltűnően nagy zsinagógát építettek a szefárdok, bár nem tartoztak a nagyon gazdag családok közé (1631-ben Amszterdam 1500 legnagyobb adófizetője között mindössze hat zsidó kereskedő volt). Akárcsak a protestáns szektáknak, a jómódú zsidó polgároknak sincs politikai felelősségük: lehetővé válik, hogy kizárólag üzleti ügyeiknek szenteljék magukat, s így megszilárdíthatják individualizmusukat.

Rembrandt rabbijai tehát jómódú, türelmes, valóságérzékkel rendelkező, nem hiszékeny holland polgárok. Akaraterős, férfias rabbik, a közösség bátor kiállású vezetői, hiszen a reformáció is emberi akaratra épül, akárcsak Izrael egykori nomád társadalma, a protestantizmus is férfi istent imád, akárcsak a zsidók.

Rembrandt többször is megrajzolja barátja, Menasse ben Israel, a nagy tudományú, széles

világi műveltségű rabbi portréját, aki Németalföld első héber nyomdájának megalapítója. (S akit, igaz, csak egy napra, de 1640-ben a hitközség vezetői egyházi átokkal sújtanak, mert egy rokonával tiltakozó iratot szerkesztett.) A legenda szerint nyomdája betűi aranyból készültek, hogy méltók legyenek Mózes öt könyvének kritikai kiadásához. 1617–19-ben megjelentek az első igazi újságok Amszterdamban. Az újságok olvasása országos szenvedéllyé lesz: írástudóvá válik a polgárság zöme. Egyébként is: a Bibliához és a kereskedéshez, a banktevékenységhez egyaránt szükséges az olvasni tudás. A „nagy” könyveket szinte mind a 17. századi Hollandiában nyomtatják először. Az amszterdami nyomdák héber, spanyol, portugál nyelven adnak ki teológiai, filozófiai, grammatikai, matematikai, archeológiai, földrajzi műveket. Rembrandtot szenvedélyesen érdekli a teológia, a matematika, az archeológia, a földrajz. Rabbijai teológusok és grammatikusok, filozófusok és matematikusok egyszerre. Mi más különbözteti meg a zsidókat a többiektől, ha nem épp az írástudás – a Tóra olvasása szegénynek, butának, elesettnek ugyanúgy kötelező, mint a szerencsésnek. A tudás a legfőbb remény az egyenlőtlenségek megszüntethetőségére. Rabbik a nagyon szegényből is lehet, ha nagyon érti az írást, ha okosan és eredetien képes értelmezni a betűk mögötti szöveget.

A hollandusok elfogadják az idegeneket. A spanyol és német zsidókat ugyanúgy, mint a valonokat, flamandokat, franciákat, lotaringiaiakat, angolokat. A Leideni Egyetemen, ahova 1620-ban Rembrandt is beiratkozik, ezek a nemzetiségek, s mások is, együtt tanulnak. A külföldiek beáramlása kozmopolita jelleget kölcsönöz az egyetemnek, az egyetemi városnak. Botrányokból, zaklatások elől menekül ide Descartes is.

Rembrandt rabbijai a kozmopolitizmus jegyeit is magukon viselik: szabad vallónak, flamandnak, németnek, vagy akár spanyol, akár holland zsidónak lenni. Szabad önmagának lennie az embernek, mert embernek lennie szabad. A hollandok hihetetlenül büszkék arra, hogy szabad országban élnek („olyan szabad államban, ahol mindenki azt gondolhatja, amit akar, és kimondhatja azt, amit gondol” – írja Spinozának 1663-ban Oldenburg, a londoni Royal Society titkára). Rembrandt rabbijai a „szabadság országának” (ez a megjelölés Descartes egyik leveléből származik) öntudatos, nyílt tekintetű, egyenrangú polgárai. „Azután figyelmesen megvizsgáltam, mi vagyok én... felismertem, hogy olyan szubsztancia vagyok,

amelynek egész lényege vagy természete abban van, hogy gondolkodik, s amelynek léte nem függ sem valamely helytől, sem valamilyen anyagi dologtól” – írja Descartes, értekezésének abban a részében, ahol kétszer is nyomatékosan összegzi: „gondolkodom, tehát vagyok”. Rembrandt rabbijai elsősorban gondolkodók. Rembrandt, akárcsak Descartes, az embert mint autonóm öntudatot helyezi a világ középpontjába.

A modern racionalista rabbik helyett Chagallnál riadt, vergődő, a tóratekeresztet testükkel óvó meggyötörteket látunk. Chagall rabbijai mentik, ami még menthető. Legalább a betűt, az írást, ha már a törvény szelleme összekuszálódott. Hova lettek az írástudók? Chagall rabbijainak többsége együgyű, jámbor hívő, téblábolnak a számukra idegen 20. században, s legalább a folytonosságot kísérlik meg biztosítani. Érzelmi kötöttségük sarkallja őket a feladatra, amelytől az értelmiségiek elmenekültek. Az írástudók árulása után még szomorúbb magányra kárhoztatottak. Miként az a néhány intellektuális Chagall-rabbi is, akik Rembrandt rabbijainak közvetlen leszármazottai, s okosságuk révén még inkább tudják, reménytelen tettekre vállalkoztak.

„Mindenhonnan kikergetik az én népemet / Koronája földön hever / A földre hullott Dávid csillaga / Hol van dicsfénye becsülete” – írja Chagall *A föld* című versében. És egy másikban: „Látom őket most rongyokban vonszolják magukat / Meztláb néma utakon Isráel Pissarro és Modigliani testvérei / Testvéreinket kötélén vonszolják Dürer és Holbein fiai / A halálba a kemencékbe”. Valaminek történnie kell, sugallják Chagall rabbijai, újra kell gondolni az írást, a törvény szerepét, az értékek szétzilálódása, elpusztítása közepette bekapaszkodni abba a tudásba, amely a zsidó és a keresztény kultúra kezdetein megteremtődött.

Chagall rabbijai sírnak, eltakarják arcukat, szomorúan meditatálnak, védekeznek, menekülnek, hátukat a zsinagóga vagy egy tehénke oldalának támasztva ülnek. Kikezdte világukat a 20. század. De legalább még élnek, még szoríthatják a

tóratekeresztet. Chagall rabbijai egyszerű emberek, a vityebszki zsidók legelesettebbjei szolgáltak modellel: halászok, bázárosok, mesteremberek, szegény munkások, koldusok – szenvedésük ellenére is várakozással teli, bölcs arcok. A titkok hordozói, és ezért méltán ők a betű, az írás megőrzői. Szegényes ruhákban ülnek, állnak a szorongató, üres éjszakában, a város peremén, komor létük színhelyein, és teszik a dolgukat: védik, őrzik a Tórát.

Milyen hosszú út Rembrandttól Chagallig, a törvénytudó, szakavatott rabbiktól a szorongással áthatott, ismeret nélküli rabbikig! A szorongás „mint a jelenvaló lét létehetősége – mondja Heidegger – a hanyatlás fenoménjében leli meg kiindulópontját”. „A semmi, amely elé a szorongás állít bennünket, leleplezi azt a semmisséget, amely a jelenvaló létet alapjában meghatározza, s ez az alap maga a halálba való belevettségként van.” A távolság Spinoza és Heidegger között éppolyan, mint Rembrandt és Chagall között.

Rembrandtnál még: „keresd önmagad!”, azaz „ismerd meg önmagad”, a megismerés maga a boldogság. Chagallnál már csak a személytelen túlélés, a fennmaradás szorongó reménye marad. Spinoza az Isten iránti intellektuális szeretetről, Isten megismeréséről beszél, Heidegger az önmagára hagyatva létező (belevetett létező) jelenlétéről, s csupán keveseknek, a kitüntetetteknek adatik meg a jelenvaló lét, hogy legalább valamennyire megértse magát létében az ember. Rembrandtnál állandóság van, Chagallnál átmenetiség, a pillanat bizonytalansága.

Csak a betű, az írás örök mind a kettejüknél. És kapocs közöttük a hit (Rembrandtnál bizonyosságként, Chagallnál rémült reményként: hátha, talán, mégis...) és a halál tudomásul vétele (Rembrandtnál az öntudat és éntudat emberségével, Chagallnál szelíd, átszellemült bánattal, a mindenségnek alávetten). Közöttük csaknem háromszáz év, melyben a racionális gondolkodástól az értelem meghasonlásáig jutott az ember.

Első megjelenés: *Liget*, 1992. 5. szám, 21.